

Citation style

Čechura, Martin: review of: Jan Hrdina / Kateřina Jíšová (eds.),
Městský farní kostel v českých zemích ve středověku / Die
Stadtpfarrkirche in den böhmischen Ländern des Mittelalters / The
Urban Parish Church in the Czech Lands during the Middle Ages,
Praha: Archiv hlavního města Prahy, 2015, in: Český časopis
historický, 2020, 3, p. 751-756, [https://recensio-stag.lorax.syslab.co
m/r/db46c98ac4f2461eb155052201a000a0](https://recensio-stag.lorax.syslab.com/r/db46c98ac4f2461eb155052201a000a0)

český časopis historický

copyright

This article may be downloaded and/or used within the private copying exemption. Any further use without permission of the rights owner shall be subject to legal licences (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

RECENZE

Jan HRDINA – Kateřina JÍŠOVÁ (eds.)

Městský farní kostel v českých zemích ve středověku

(= Documenta Pragensia – Supplementa VI)

Praha – Dolní Břežany, Archiv hlavního města Prahy – Scriptorium 2015, 358 s.,

ISBN 978-80-86852-73-7 (AHMP), ISBN 978-80-88013-59-4 (Scriptorium).

Výzkum středověké církve, respektive témat, která se větší či menší mírou dotýkají duchovního a náboženského života, patří mezi základní kameny historického výzkumu. Přesto, podíváme-li se na českou historickou produkci očima statistika, patří církevní dějiny stále k oborům spíše marginálním. Nelze zastít, že církevní problematika je ve svých často úzce vymezených oblastech doménou jednotlivých badatelů, aniž by jejich základní výzkum byl dále rozvíjen početnými následovníky. Ve srovnání s takovými tématy, jako jsou vznik a rozvoj měst, dvorské prostředí, kultura a všední život raného novověku, je více než zřejmé, že i přes nepochybné pokroky zůstává církevněhistorická problematika spíše na okraji zájmu.

Případný zájemce, který by si chtěl udělat představu o současné situaci, trendech a stavu výzkumu má velmi obtížnou pozici. Po sborníku k výročí založení pražského arcibiskupství¹, jednomu ročníku Mikulovských kolokvií² a po výstupu ze semináře, věnovaného středověké církevní správě³ (nepočítaje několik sborníků k životním jubileím) je předkládaný sborník prvním přehledem aktuálního stavu bádání po mnoha letech. Tento stav však není jen doménou historických věd. Církevní architektuře bylo věnováno specializované archeologické kolokvium v Mikulčicích;⁴ publikovaný sborník obsahuje převážně materiálové studie, kromě nich však i cenná zahraniční srovnání. Podobná situace panuje v oboru stavební historie. Desátý ročník konference „Svorník“ o sakrální architektuře se obecnějším tématům zcela vyhnul⁵ a sborník z konference v řadě Forum urbes medii aevi, věnované městským kostelům, dokonce nevyšel vůbec. Konference v Archivu hlavního města Prahy, konaná v listopadu 2013 v Clam-Gallasově paláci, tak logicky připoutala pozornost velkého množství přednášejících i posluchačů.

1 Zdeňka HLEDÍKOVÁ – Jaroslav V. POLC (eds.), *Pražské arcibiskupství o jeho působení a významu v české zemi*, Praha 1994.

2 *Vývoj církevní správy na Moravě, XXVII. Mikulovské sympozium: 9.–10. října 2002*, Mikulov – Brno 2003.

3 *Církevní správa a její písemnosti na přelomu středověku a novověku* (= Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 2/1999, Z pomocných věd historických XV.), Praha 2003.

4 Lumír POLÁČEK – Jana MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle* (Internationale Tagungen in Mikulčice, Bd. 8), Brno 2010.

5 *Svorník 10. Sborník příspěvků z 10. specializované konference stavebněhistorického průzkumu „Sakrální architektura“*, Praha 2012.

Sborník je uveden obsáhlou studií Roberta Šimůnka „Městský farní kostel ve středověkých Čechách jako sociální prostor“ (s. 9–51). Šimůnek se tzv. „sociálnímu prostoru“ systematicky věnuje už delší dobu a svůj koncept již představil v řadě modelových studií i syntetických výkladů. Kostel (resp. nejen kostel, ale v zásadě jakákoliv architektura, např. město či hrad) zde vystupuje nejen jako funkční jednotka, ale především jako prostředek komunikace v nejširším možném významu tohoto pojmu. Velká pozornost je věnována jeho významu reprezentativnímu – tedy vyjádření stavebníka, stavitele i obce, a ve významu memoriálním – zajištění trvalé přítomnosti fundátora ve veřejné paměti. Fundátorem však nebyl pouze stavebník kostela, ale také donátoři oltářů, obrazů, bohoslužebného mobiliáře apod., městské korporace i jedinci, kteří prostřednictvím odkazů či zádušních mší vstupovali do hlubokých vod sociální komunikace.

Šimůnek dále upozorňuje na jednotlivé části architektury a jeho okolí jako nositele symbolických významů. V této souvislosti zamrzí nedostatek pozornosti, která by zmíněným otázkám byla věnována ze strany dalších vědních oborů: především archeologie, stavební historie nebo dějin umění, které jen velmi neochotně opouštějí popisnou rovinu studia a do mezioborového dialogu vstupují často jen ve fázi proklamací. Namátkou můžeme připomenout například sociální a topografické členění středověkých pohřebišť, k nimž archeologie a antropologie snáší velké množství cenného materiálu, avšak rezignují na hlubší analýzy. Podobně to platí o komunikační roli některých uměleckých děl, třeba tanců mrtvých, vyobrazení sv. Kryštofa a řady dalších.

Vyslovenou skepsi částečně potvrzuje i text Zdeňka Dragouna a Jaroslava Podlisky „Archeologické příspěvky k počátkům farních kostelů v pražském podhradí“, jediná archeologická studie v celém sborníku. Popis náleзовých situací raně středověkých pohřebišť i nejstarší sakrální architektury přináší řadu velmi důležitých poznatků, avšak jejich interpretace se spokojuje s odkazem na publikované historické paradigma, přestože samotné náleзовé situace by nepochybně nabídl řadu dalších výkladových variant.

Na analýze hmotných pramenů je založen i příspěvek Romana Lavičky „Krása středověkých kostelů vepsaná do kamene aneb co dokáže prozradit kamenická značka“. Značky, vytesané do stavebního materiálu nebo do významných kamenických a architektonických prvků, jsou cenným pramenem, jehož analýza umožňuje nejen upřesnit stavební vývoj konkrétní stavby, ale především vzájemný vztah architektonických děl v konkrétním regionu, potažmo pohyb jednotlivých kameníků a jejich participaci na různých stavebních dílech.

Zatímco v některých evropských zemích (Německo, Francie) se dochovaly knihy, kde je ke jménům kamenických mistrů připojena jejich mistrovská značka, v českém prostředí lze značku s konkrétním jménem ztotožnit pouze výjimečně. I tak lze velmi dobře sledovat aktivitu těchto anonymních mistrů, a to na příkladu dobře dochovaného a především velmi podrobně analyzovaného souboru pozdně gotické architektury v jižních Čechách. Tímto způsobem se mj. podařilo poukázat na významný vliv velkých městských kostelů na podobu architektury v blízkém okolí. Ani tento postup však není prost metodických problémů. Sledovat pohyb kamenického mistra je možné pouze u několika konkrétních značek, zatímco velké množství dalších znamení (a podle dostupných katalogů

kamenických značek je zjevné, že na jedné stavbě se jich vyskytuje často značné množství) obdobnou výpovědní schopností nedisponuje. Řada Lavičkových článků však prokázala, že i v takto zdánlivě marginálním prvku lze objevit značný informační potenciál, jakkoliv je zřejmé, že jsme jej schopni využít jen zčásti.

Většinu ve sborníku publikovaných příspěvků tvoří historické studie, založené na analýze písemných pramenů. Vojtěch Vaněk v článku „Otažníky nad vývojem farní správy v předhusitské Kutné Hoře“ řeší složitý vznik a prosazování samostatné církevní správy v překotně se rozvíjejícím horním městě, jehož duchovní správu po dlouhou dobu zajišťoval farní kostel v Malíně, náležející cisterciáckému klášteru v Sedlci. Neochota malínského faráře, resp. sedleckého kláštera, nepochybně komplikovala již tak napjaté vztahy mezi městem a klášterem. Snaha o vznik samostatné farnosti přímo ve městě byla dlouhodobě neúspěšná. Ani stavba nového reprezentativního kostela Božího Těla a sv. Barbory nevedla k uspokojivému vyřešení situace, pouze k novému vymezení hranic dvou „venkovských“ far, které se dělily o působnost nad horním městem – Malína a Pněvic.

Dochované písemné prameny umožňují detailně studovat právní stránku problému, bohužel jen marginálně však osvětlují otázku jinou, neméně důležitou, a to faktický každodenní vztah mezi farním kostelem a jemu podřízenými svatyněmi v areálu města, a to tím spíše, že postupem času oba zmínění faráři přenesli své sídlo k novým kostelům uvnitř městských hradeb. V případě Kutné Hory byla situace dále komplikována vzájemnými antipatiemi mezi městem a klášterem.

O to více by byla přínosná podrobná analýza tohoto vztahu u množství dalších měst, kde problém vztahu mezi předlokačním „farním“ kostelem a jemu podřízeným, ale výstavným městským chrámem může přinést překvapivé výsledky, v některých případech vedoucí až k faktické relativizaci vztahu farní vs. filiální. Tuto otázku podrobně řeší příspěvek z pera Petra Elbela „Emancipace městských farních kostelů ze svazku mateřských far na příkladu Litovle a Uničova“. Obě města po dlouhou dobu ponechávala městské kostely v podřízeném postavení vůči jejich předlokačním matkám, v praktické rovině však oba kostely vykonávaly významnou část duchovní správy, a to včetně vymezení vlastního farního obvodu a dosazování vlastního duchovního správce. Četná označení *parrochia* v písemných pramenech tak mohou být ve skutečnosti vztažena ke kostelu sice právně podřízenému, ale ve skutečnosti fakticky zajišťujícímu duchovní správu. Opět se tak ukazuje, že středověká terminologie může mít velké množství různých, zdánlivě až antagonistických významů, jejichž konkrétní výklad je závislý na analýze aktuální situace v dané lokalitě.

Na zajímavý fenomén farářů jako pozemkové vrchnosti stručně poukázal Tomáš Baletka v kapitole „Faráři středověkých měst a městeček na Moravě jako feudální vrchnosti“.

Blanka Zilynská přispěla do mozaiky poznání důkladnou analýzou zádušních účtů, opět z bohatě dochovaných kutnohorských archivů: „Kutnohorská záduší konce středověku – nahlédnutí do jejich účtů“. Prokazuje tu, že i „nefarní“ kostely disponovaly vlastním, často značným majetkem. Ten jim umožňoval i (různě intenzivní) vlastní hospodářskou činnost, např. půjčování peněz nebo pronájem dobytka. Zádušní výdaje (a tedy i liturgické a neliturgické aktivity) spojené s těmito kostely, jsou zvláště důležité při snaze pochopit skutečný význam těchto kostelů v životě středověkého města – tedy přesně

to, co bylo připomenuto u předchozích dvou příspěvků. Autoři všech zmíněných studií však tento široký kontext v zásadě nereflektují. To neplatí jen o recenzovaném sborníku, ale o české historické produkci obecně.

Poněkud jiný pohled na vztah nominální a faktické správy městských kostelů přináší Ludmila Sulitková v příspěvku „Vztah město, fara a škola od středověku po práh novověku na příkladu Brna“. Zatímco patronátní právo k hlavním brněnským městským kostelům si podržely kláštery v Tišnově a Oslavanech, faktický vliv brzy získalo město, a to zejména v důsledku četného zakládání oltářních beneficií a kaplí, a také díky dohledu nad správou kostelních financí. Městská rada se z pochopitelných důvodů snažila o rozvoj městského školství. V zásadě se jí to podařilo, a to navzdory četným sporům s patrony kostelů, kteří městskou správu školy považovali za porušení svých práv, do jejichž obrany neváhali zapojit i papežskou kurii. Spory byly definitivně vyřešeny až na počátku 16. století, byť nikoliv prosazením představ městské rady, ale úpadkem původního patrona.

Petr Jokeš se dlouhodobě věnuje výzkumu středověkých patrociníí. Sumář výsledků svých výzkumů prezentoval ve studii „Patrocinia městských kostelů na západní a jižní Moravě“. Potvrdil, že výběr patrociníí pro městské farní kostely měl určitá specifika, odlišná od venkovských kostelů; dominují zde zasvěcení sv. Jakubu, Michalovi a Mikuláši. Stranou jeho pozornosti nicméně zůstaly další typy městských kostelů, jako např. hřbitovní nebo špitální. Zajímavým fenoménem je obliba svatomichalského patrocinia, které se často váže ke kostelům v dominantní, vyvýšené poloze, a pravděpodobně navazujících na staré, předlokační svatyně.

Zajímavá je také malá četnost jinak oblíbených zasvěcení, zejména mariánských nebo václavských, v prostředí královských měst. Mariánské patrocinium bylo nejoblíbenější v malých poddanských městečkách. Výsledky, zjištěné na jihozápadní Moravě, však bude třeba konfrontovat s dalšími regiony a také bude nutno více přihlížet k chronologii a významu (funkci) jednotlivých kostelů. Pokud totiž srovnáváme patrocinia městských venkovských lokalit, musíme brát v úvahu kromě typu sídliště i odlišnou časovou vrstvu. Značné množství venkovských kostelů mělo své starší, mnohdy raně středověké předchůdce, doložené archeologicky nebo stavebně-historicky. Při předpokládané kontinuitě patrocinia (která nicméně nebyla absolutní) to může být nezanedbatelná okolnost, která při podobných výzkumech nebývá brána dostatečně v úvahu.

Jan Hrdina v příspěvku „Procesí v pozdně středověké Praze“ obrátil pozornost k jedné z klíčových středověkých aktivit, která se – na rozdíl od běžné liturgie – odehrávala z větší části mimo interiér kostela. Autor v úvodu definuje různé druhy procesí (pravidelné liturgické slavnosti vázané na kostel a jeho okolí či na celou skupinu kostelů, mimořádná procesí, reagující na mimořádné vnější okolnosti – přírodní katastrofy, epidemie apod.) a také mimořádné církevní slavnosti, spojené především s veřejným vystavováním svatých ostatků. Pro pochopení symbolického významu těchto slavností není náhodou, že např. pověstné procesí, vedené ke kapli Božího Těla, do značné míry kopírovalo trasu korunovačního průvodu českých králů. Původně církevní slavnost však mohla v důsledku aktuálních sociálních či ekonomických okolností nabývat i velmi světských motivů, nezřídka politických.

Zajímavou tematiku představila Kateřina Jiřová v článku „Donace Novoměstským farním kostelům ve druhé polovině 15. století“. Bohužel, v tomto případě výsledek

nenaplnil mé očekávání. Zpracování tří knih novoměstských testamentů z období 1434–1533 nabízí řadu metodických přístupů: chronologický, statistický, sociální. Jíšová však představila pouze jakousi mozaiku s výběrovými příklady, co který kostel dostal darem, či zda se donace kryjí s některou z mnoha doložených stavebních aktivit. V úvodu je sice uvedeno procentuální zastoupení odkazů ve prospěch některého z novoměstských kostelů (uveden je i důležitý postřeh o vysokém poměru zbožných odkazů učiněných ženami), je nicméně relativizováno správným postřehem, že nejsou podchyceny jiné typy zbožného daru – např. přímou donací. Ze statistiky sice vyplývá, že nejvíce donací směřovalo k hlavním novoměstským chrámům sv. Jindřicha a sv. Štěpána na Rybníčku, zcela však chybí zásadní informace, totiž zda testátor myslel pouze na jeden kostel, či zda obdaroval více svatyní, případně jakým způsobem své dary dělil. Lze jen doufat, že autorka bude své výzkumy publikovat v úplnosti s podrobnou analýzou. V této podobě se jedná pouze o jakýsi kulturně-historický obrázek, na jehož základě nelze vyvozovat žádné závěry.

Cenné a důležité téma otevřela polská historička Ewa Wólkiewicz – „Plugawe psy w świątyni. Przepisy i praktyka utrzymywania porządku w przestrzeni kościelnej w późnym średniowieczu“. Na příkladu přítomnosti toulavých psů v kostelních interiérech autorka rozvíjí úvahy o udržování čistoty a pořádku uvnitř kostelů, o zabezpečení svátostí a o kostelních služebnících, kteří měli (mimo jiné povinnosti) pořádek zajišťovat. Wólkiewicz pracuje především s normativními prameny, nejčastěji se synodálními statuty, a to včetně českých, resp. moravských. Připomeňme v této souvislosti (bohužel nevyužitý) vizitační protokol Pavla z Janovic, který představuje plasticky obraz skutečné situace. K tomuto tématu má nepochybně mnohé co říci i archeologie – v této souvislosti je třeba zmínit například častý výskyt prasečích zubů na hřbitovech i v kostelních interiérech.

Závěrečné dva příspěvky jsou věnovány dějinám umění. Jiří Dienstbier se pokouší nahlédnout do středověké mentality prostřednictvím nástěnných maleb v městských kostelech: „Prostor pro výtvarnou inovaci? Středověké nástěnné malby v městských kostelech v českých zemích“. I přes torzovitě dochovaný pramenný fond přináší řadu cenných postřehů. V interiérech velkých městských kostelů můžeme jen ojediněle předpokládat existenci rozsáhlejších, tematicky uzavřených cyklů; vzhledem k četnosti a roztržitosti fundací se tu setkáváme spíše se soubory izolovaných výjevů, jejichž tematika i úroveň výtvarného zpracování se mohou i ve stejné době značně lišit.

S uzavřenými obrazovými cykly se setká spíše v bočních kaplích, kde mohl být ikonografický program příslušným fundátorem snadněji realizován. Pokud se však podařilo rozpoznat některé mimořádné ikonografické motivy, jedná se většinou o několik více či méně jednoznačně identifikovaných témat (Defensorium v kostele sv. Václava na Zderaze, Štít víry v Hradci Králové, adorace Veroničiny roušky ve Znojmě). Autor naznačuje snahu vzdělaných měšťanů o hledání nových forem vyjádření osobní zbožnosti. Ta ovšem byla přímo závislá na úrovni vzdělanosti a kulturním rozhledu, který byl pochopitelně ve velkém městě výraznější než v menších lokalitách. Většina takto rozpoznávaných motivů je tak v podstatě unikátní a nedoznala většího rozšíření.

V posledním příspěvku sborníku: „Katolický farní kostel v zemi kacířů. Sebeidentifikační strategie znojemských ve vybavení a provozu farního kostela sv. Mikuláše

v 15. století“ nás Aleš Mudra přivádí do pohusitského Znojma, které si jako jedno z mála měst udrželo příklon ke katolické víře. Na příkladu některých výzdobných prvků (výmalba presbyteria s motivy Krista v Hrobě a adorace Veroničiny roušky, výtvarné podoby sanktuária či bohatě zdobeného otvoru v klenbě lodi sloužícího ke svátečním liturgickým inscenacím) se autor pokouší rekonstruovat jejich smysl jako veřejnou deklaraci katolické víry a posilování katolické identity ze strany znojemských měšťanů.

Jistou slabinou tohoto výkladu je skutečnost, že řadu popisovaných motivů či prvků bychom mohli najít v celé řadě dalších lokalit, kde bychom však na základě jiné politické či konfesní situace mohli upřednostnit odlišnou interpretaci. Jinými slovy, naznačený výklad je sice logický, to jej však nečiní pravděpodobným. Ostatně, o složitosti i ošidnosti výtvarného projevu nás bezděčně přesvědčuje sám autor při popisu sanktuária v presbytáři znojemského farního chrámu. Plastiku psa, který je umístěn ve spodní části sanktuária interpretuje nejprve jako „psa hlídajícího schránku“ s božím tělem, o dvě věty později však cituje nápis na mřížce sanktuária, podle které se „pravý chléb synů církve nemá házet psům (heretikům)“, což popisovanému vyobrazení dodává zcela odlišný význam.

Čtrnáct studií sborníku *Městský farní kostel v českých zemích ve středověku* můžeme snad – vzhledem k okolnostem vzniku – považovat za reprezentativní obraz současného stavu bádání, věnovaného církevní problematice. Lze proto snad na závěr učinit pokus o souhrnnou charakteristiku. Naprostá většina studií je zasvěcena pozdnímu středověku, což je dáno skladbou dostupných pramenů. Přesto však poněkud překvapuje (a to nejen v tomto sborníku) malá pozornost, která je věnována období raného středověku. Zdá se, jakoby období přijetí křesťanství, jeho etablování v české společnosti, vznik a rozvoj kostelní sítě a církevní správy byl již vyřešen.

Představy Dušana Třeštíka a Josefa Žemličky o podobě raně středověké církve slouží jako úhelný kámen a spolehlivý odrazový můstek pro pochopení vývoje v mladším období, aniž by však byly podrobeny kritické revizi. Zatímco písemné prameny k danému tématu jsou známy prakticky v úplnosti, archeologické a stavebně historické prameny rychle přibývají. Bohužel pokusy o jejich interpretaci jsou vzácné, případně se pohled historiků a archeologů nestřetává, ale spíše mýjí. Tato situace je vážná především ve srovnání s aktuálními trendy medievistiky v západní a severní Evropě, která uvedené problematice věnuje značnou pozornost a kterou – k vlastní škodě – české prostředí téměř nereflkuje.

Dalším poznatkem, který plyne z posouzení sborníku, je jistá izolovanost jednotlivých výzkumných témat, která trvá již po řadu let či desetiletí. Dílčí otázky či typy pramenů mají v historickém bádání dlouhou tradici, téměř však nedochází k multitematickému či multioborovému dialogu. To se – snad s výjimkou úvodní studie – projevuje na většině publikovaných kapitol. Nelze to apriori považovat za chybu či nedostatek recenzovaného díla, je však třeba apelovat na překročení stínu a na hledání nejen nových odpovědí, ale také – a možná především – na hledání správných otázek. Jen tak je možné bádání o církevních dějinách posunout vpřed.

Martin Čechura